

УДК 94:[614:061.2](477.83-25)"19"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-22-44

Віра ТРАЧ*аспірант кафедри нової і новітньої історії України**Українського католицького університету**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4589-3610>**e-mail: viratracz@gmail.com*

«ГІГІЄНА Є МІРИЛОМ КУЛЬТУРИ»: УКРАЇНСЬКІ ФАХОВІ КОЛА ТА ГІГІЄНІЧНИЙ РУХ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Констатовано, що розвиток сфери громадського здоров'я та підпорядкування вимогам гігієни всіх сфер змінювали життя європейських суспільств упродовж «довгого» ХІХ ст. Зазначено, що на зламі століть гігієнічний рух виник також у Львові, але формувався він переважно в польських професійних середовищах, а через участь у спільному професійному просторі провінції до нього поступово долучалися й українські фахівці, передовсім лікарі. Проте відзначено, що розвиток польського й українського національних рухів у Галичині зумовлював також «націоналізацію» широкого спектра питань, які стосувалися гігієни, що засвідчує внесення проблем громадського здоров'я та гігієни до переліку головних чинників подальшого розвитку тогочасного українського суспільства, їх виділення в окрему секцію на просвітньо-економічному конгресі товариства «Просвіта» 1909 р.

Зазначено, що в подальшому фаховим осередком для формування кола українців-прихильників гігієни стало Українське лікарське товариство та започаткований ним часопис «Здоровле»; основні зусилля спрямовано на ведення просвітницької роботи і виховання «гігієнічного способу життя». Констатовано, що поряд із гігієною поширювали також національні ідеї, і навпаки, бо гігієна належала до показників цивілізованості та культури народів; переважно лікарське середовище виконувало роль «гігієністів-популяризаторів», намагалося забезпечити українську присутність в інституціях громадського здоров'я провінції та держави і планувало доповнити їх новими.

Ключові слова: гігієна, просвітньо-економічний конгрес, Українське лікарське товариство, «Здоровле».

Гігієнічний рух виник в Європі на початку ХІХ ст. і найсильнішим був у Франції. Згодом, у середині століття, лідерство у сфері гігієнічних реформ перейняла Великобританія. Упродовж «довгого» ХІХ ст. він поширювався в усіх європейських країнах та на інших континентах. Гігієністи ставили за мету реформувати всі сфери життя суспільства з погляду гігієни й потреб громадського здоров'я. Їх фахові середовища складались із представників різних професій, хоча основою

завичай були фахівці, причетні до медичних наук: лікарі-практики, хіміки, біохіміки, фармацевти та викладачі вищих закладів освіти. Важливу роль у русі відігравали наукові та громадські товариства, а також наукові й навчальні інституції. У різних країнах гігієнічні рухи відрізнялися багатьма ознаками, зокрема рівнем й особливостями співпраці з владою, ресурсами для практичної діяльності, рівнем інституціоналізації та професіоналізації. Також різнилося співвідношення наукової, просвітницької і громадської складових.

Практична діяльність гігієністів розвивалася разом із модерною концепцією громадського здоров'я. Ідеї просвітників про здоров'я як природне право, забезпечення відсутності хвороб, міцного здоров'я і продовження тривалості життя як результат розвитку цивілізації неабияк вплинули на зміну підходів до розуміння громадського здоров'я, зокрема й ролі держави в цій сфері. Високі темпи індустріалізації та урбанізації стали викликом для міст, які не встигали розбудовувати інфраструктуру та налагоджувати забезпечення основних потреб своїх мешканців, котрих ставало все більше. Крім того, виникали нові й загострювалися вже відомі небезпеки для здоров'я, пов'язані з промисловістю. Один із наслідків цих процесів – часті й агресивні спалахи епідемій інфекційних захворювань, котрі завдавали значних людських та економічних втрат. Водночас причиною змін був і розвиток наук, зокрема природничих. Велике значення для боротьби з інфекційними захворюваннями мало поступове заміщення міазматичної теорії бактеріологічною. Ці чинники вплинули на формування модерної концепції громадського здоров'я, зумовили появу гігієністів і поширення поняття гігієни в найрізноманітніші сферах життя. Гігієнічний рух став важливим чинником модернізаційних змін у XIX – на початку XX ст. Такі явища й поняття, як каналізація, водогін, прибирання сміття, боротьба з курявою в місті, планування міської забудови із врахуванням напрямків вітрів, типу ґрунту, наявності підземних вод і достатньої інсоляції, миття рук, вакцинація, дезінфекція, бактерії, заразність, гігієна праці та багато інших упродовж XIX ст. стали звичними для багатьох західноєвропейських країн. Ґрунтовного переосмислення зазнали самі поняття «чистоти» і «бруду». «Гігієнічні показники» увійшли до переліку ознак рівня «цивілізованості», «культурності» та розвитку загалом певної держави чи суспільства. Сфера громадського здоров'я стала важливою складовою державних і національних інтересів.

Поступово «гігієнічні» ідеї та поняття впроваджували в щоденний вжиток і на Сході Європи. Тут також виникають науково-громадські гігієнічні товариства, які стають ініціаторами змін у сфері громадського здоров'я. Наприклад, 1877 р. у Петербурзі засноване Російське товариство охорони народного здоров'я (Русское общество охранения народного здравия). Його філії працювали в різних містах імперії, зокрема у Феодосії, Ялті, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Києві та Єлисаветграді¹. Кількома роками раніше, в 1873 р., при Харківському медичному товаристві створено бюро санітарної статистики, яке, зокрема, працювало над проектами оздоровлення Харкова та губернії. З кінця XIX ст. у Києві діяло Товариство боротьби з туберкульозом, яке 1904 р. відкрило санаторій у Пущі-Водиці. Проблеми

¹ Губерт В. 25 лет научно-практической деятельности Высочайше утвержденного Русского общества Охранения народного здравия: краткий исторический очерк. Санкт-Петербург, 1904. 143 с.

громадського здоров'я були предметом розгляду і дискусій також у Київському лікарському товаристві². У 1913 р. Полтавське фельдшерсько-акушерське почало видавати перший в підросійській Україні журнал українською мовою з гігієнічно-медичною тематикою «Життя і знання»³. Наприкінці XIX ст. вдалося заснувати Варшавське гігієнічне товариство (Warszawskie Towarzystwo Higieniczne), яке мало філії в містах Королівства Польського, організовувало виставки, видавало часопис, публікувало популярну та наукову літературу в цій сфері тощо⁴.

У Галичині середовище гігієністів поступово формувалося упродовж другої половини XIX ст. Проте зацікавлення цією галуззю відбувалося паралельно зі зміцненням польського й українського національних рухів, а відповідно і польсько-українського протистояння⁵. Це впливало на всі сфери життя галицького суспільства й не оминуло і гігієни. Рух, який виник у Львові на зламі XIX–XX ст., фактично був польським та мав більші зв'язки з польськими колегами у Варшаві, ніж з українськими у Львові⁶.

Мета статті – проаналізувати особливості сприйняття питань гігієни та громадського здоров'я в українських фахових колах. Вивчення громадських заходів, організованих українськими прихильниками гігієнічних реформ, дасть можливість також встановити, чи вдалося їм сформувати свій окремий осередок на початку XX ст. у Львові. Тогочасному українському лікарському середовищу присвячені нечисленні дослідження. Питання участі українців у гігієнічному русі розглянені побіжно і поза контекстом його існування в тогочасній Галичині⁷.

Розвиток руху та поширення знань із гігієни в Галичині були тісно пов'язані з професійними товариствами і конгресами. Основу спільноти гігієністів становили лікарі, які гуртувалися довкола медичних факультетів Краківського, а від 1894 р. – і Львівського університетів, а також декількох наукових товариств. Лікарські організації почали діяти з кінця 1860-х років: Лікарське товариство у Кракові

² Матеріали до історії української медицини / ред. кол.: П. Джуль, В. Марчук, П. Пундій та ін. Чикаго, 1988. Т. II. С. 1–7.

³ Бібліографія і критика. *Здоров'я* (Львів). 1913. Ч. 9. С. 141–142.

⁴ Demel M. Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914). Wrocław, 1964. 220 s.

⁵ Аркуша О. Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Т. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 586–606; Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під Австрійським пануванням. Історичні есе: в 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. С. 413–450; Zaskilniak L. Stosunki polsko-urkaińskie na przełomie XIX i XX wieku. Zarys problematyki. *Biuletyn Ukrainoznawczy* (Przemysł), 2000. Nr 6. S. 34–47.

⁶ Трач В. Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров'я у Львові на початку XX століття. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій* (Київ). 2017. № 2(4). С. 136–161; Трач В. «Для культури в напрямку гігієни»: громадське здоров'я та «виставковий комплекс» у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2019. № 6(1). С. 99–118.

⁷ Наприклад, див.: Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX ст. та їхні наукові школи: біографічні нариси та бібліографія. Львів, 2002. 540 с.; Білинський Б. «Просвіта» і народне здоров'я. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. С. 201–206; Пундій П. Українські лікарські організації західних земель України та в еміграції у Чехо-Словаччині. *Пундій П. Українські лікарі*. Львів; Чикаго, 1994. Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження: бібліографічний довідник. С. 255–271.

(Towarzystwo Lekarskie Krakowskie), Товариство галицьких лікарів (Towarzystwo Lekarzy Galicyjskich), пізніше поділене на краківську та львівську секції. Врешті, у 1901 р. остання почала діяти як Львівське лікарське товариство (Towarzystwo Lekarskie Lwowskie)⁸. У Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ) від початку поряд із філологічною та історично-філософською діяла математично-природописно-лікарська секція. За кілька років, у 1898 р., лікарі утворили також лікарську комісію⁹, але та проіснувала недовго¹⁰ і медичними справами надалі знову опікувалася лише математично-природописно-лікарська секція. Українські лікарі намагалися не лише працювати науково й обмінюватися здобутими знаннями, а й розвивати українську наукову мову, зокрема медичну термінологію. Наукові статті з цієї тематики в період існування лікарської комісії публікували в «Лікарському збірнику», а також у збірнику математично-природописно-лікарської секції, які видавало НТШ. У 1910 р. українці заснували у Львові Українське (Руське) лікарське товариство. За два роки воно почало видавати власний часопис «Здоровле», який виходив щомісяця до червня 1914 р.

Українсько-польські відносини й розвиток обох національних рухів мали безпосередній, а інколи і визначальний вплив на розвиток місцевих професійних та наукових середовищ. Національне розмежування в цих сферах ставало щораз помітнішим і різкішим, особливо з кінця XIX ст. Відзначалася ситуація й нерівномірністю сил, яку так і не вдалося вирівняти, адже, крім повного домінування у всіх сферах життя провінції, перевагою поляків була й численна та фахово різноманітна освічена верства. Українська ж інтелігенція – менш численна і впродовж довгого часу здебільша складалася з духовенства та правників. Із часом зростає кількість вчителів, але лікарів і техніків – головних для розвитку гігієнічного руху, – навіть напередодні Першої світової війни й надалі бракувало¹¹.

Названі лікарські товариства зазвичай виступали головними організаторами з'їздів польських лікарів і природознавців, які систематично відбувалися з кінця 1860-х років та їх переважно проводили у Кракові або Львові. Тематичне різноманіття питань, які обговорювали, постійно зростало. Від початку справам громадського здоров'я і гігієни займалася окрема секція, яка змінювала назву, але зазвичай це була громадської медицини або гігієни. Дискусії на з'їздах сприяли інституціоналізації гігієнічного руху в Галичині. Результатом обговорень й ухвал V з'їзду 1888 р. стало заснування в 1890 р. у Львові Товариства приятелів здоров'я (Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia), яке з початку XX ст. діяло як Гігієнічне товариство (Towarzystwo Higieniczne we Lwowie). У 1912 р. у Кракові в межах VI з'їзду

⁸ Grek J., Ziembicki W. Pół wieku. Rzut oka na kronikę Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego (1877–1927). Lwów, 1928. S. 4.

⁹ Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). Мюнхен; Париж, 1984. С. 48, 58.

¹⁰ Хроніка наукового товариства імені Шевченка у Львові. 1909. Ч. 39. Май–серпень. С. 6.

¹¹ 25 літ діяльності Українського технічного товариства. Львів, 1935. С. 5–9; Мисак Н. Українські лікарі в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.): соціально-професійна характеристика. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 9. С. 181–182; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. С. 56–57, 345, 466.

польських техніків проведено I з'їзд техніків будівництва та гігієни міст. Зрештою в липні 1914 р. у Львові відбувся I з'їзд польських гігієністів¹².

Українці також брали в них участь. Наприклад, на з'їзді 1888 р. були знані українські лікарі та громадські діячі – Щасний Фелікс Сельський та Сильвестр Дрималик. Загалом на цьому конгресі щоденник «Діло» «нарахував» два десятки українців*. У 1900 р. із доповіддю про фізичне виховання дівчат у секції гігієни виступав відомий український лікар і прихильник гігієни Мар'ян Долинський¹³. Учасником двох останніх довоєнних 1907 р. та 1911 р. був також знаний лікар, згодом один із засновників Українського гігієнічного товариства у Львові Мар'ян Панчишин¹⁴. Також учасниками в 1911 р. у Кракові були лікарі Євген Озаркевич, ініціатор заснування Народної лічниці (як делегат від Українського лікарського товариства у Львові, а також як один із почесних голів з'їзду)¹⁵ і Мирон Вахнянин (на той час секретар того ж товариства)¹⁶.

На з'їзді польських гігієністів у 1914 р. українське «Здоровле» відреагувало критичними коментарями щодо його пропольського спрямування¹⁷, хоч відомо, що вітальну телеграму з нагоди відкриття Українське лікарське товариство все ж надіслало¹⁸. Цікаво, що в 1905 р. Є. Озаркевич вступив до Львівського гігієнічного товариства – основного організатора події¹⁹. Мабуть, його членство вже було неактуальним на час з'їзду. Попри «офіційну» критику на сторінках друкованого органу товариства українські лікарі все-таки брали участь у гігієнічному конгресі. У списках учасників вказані: Мар'ян Долинський, який тоді працював у Заліщиках, та двоє лікарів зі Львова – Василь Ганчаковський і Тадей Литвинович²⁰. М. Долинський брав участь у спільному засіданні секції гігієни народу та підсекції, присвяченій гігієні жінки, де виступив із доповіддю про акушерську службу на селі²¹.

¹² Трач В. «Живемо під знаком гігієни»: професійні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. та розвиток гігієнічного руху в Галичині. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро, 2019. Т. 28. № 2. С. 20–41.

* Інші учасники: Е. Гладилівський, Герасимович (ім'я встановити не вдалося), М. Гордницький, Ю. Конкольняк, Кисіль (ім'я встановити не вдалося), О. Лебедович, І. Мерунович, Д. Марко, Ю. Медвецький, А. Окуневський, П. Сушкевич, І. Скоморовський, Струминський (ім'я встановити не вдалося), І. Олесків, А. Свистун, В. Залозецький, О. Малишевський, М. Кошоба. Див.: Новинки. В лікарсько-природ. з'їзді. *Діло* (Львів). 1888. 21 липня. Ч. 152. С. 3.

¹³ XXI. Sekcja medycyny publicznej (hygieny). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników Polskich* (Kraków). 1900. Nr 1. S. 15.

¹⁴ Spis uczestników. *Dziennik X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. 1907. Nr 3. S. 96.; Lista uczestników. *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 13.

¹⁵ Delegacye. Prezydium Zjazdu. *Dziennik XI Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 3–4.

¹⁶ Вісти з Руського тов. лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 18; Lista uczestników. *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 13–14.

¹⁷ Хроніка. Відложене З'їзду польських гігієністів. *Здоровле*. 1913. Ч. 7. С. 111–112; Хроніка. З'їзд польських гігієністів. *Здоровле*. 1914. Ч. 4. С. 60.

¹⁸ Telegramy. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 2. S. 15.

¹⁹ Kronika. *Głos lekarzy* (Lwów). 1905. Nr 11. S. 10.

²⁰ Lista uczestników. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 2. S. 15–16.

²¹ Sekcja VI. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 4. S. 10.

Відомо, що професійні з'їзди українських лікарів проводили у Львові вже після Першої світової війни: у 1924 р. відбувся I з'їзд українських лікарів²², наступний форум у 1927 р. об'єднав лікарів і природознавців²³, а III 1931 р. зібрав українських природознавців, лікарів та інженерів²⁴. Проте ще 1909 р. у Львові відбулася важлива подія, що поставила гігієну на чільне місце в українському суспільному житті міста. У лютому цього року з нагоди 40-ліття «Просвіти» скликано перший український «просвітньо-економічний конгрес». Його проведення увінчало програму святкування ювілею товариства, які тривали впродовж кількох місяців у 1908 р. Мета конгресу – оцінити здобутки на «полю просвітньо-економічним» і віднайти способи вдосконалення «органічної праці на будуче». Організатори пояснювали, що потребу в такому заході диктувало саме життя: вияви консерватизму та хаотичності у просвітньо-культурній і господарсько-суспільній діяльності, надмірна увага до політичного життя й велика активність «сусідів» у просвітній та економічній сферах. Форум тривав два дні (1–2 лютого) і зібрав 768 учасників, серед яких найчисельніші групи становили студенти та представники духовенства, а також 10 лікарів і 12 техніків²⁵. Окрім галичан, у конгресі взяли участь гості з Наддніпрянської України та Буковини²⁶.

Конгрес супроводжували урочистості в міському театрі, а на його закритті був митрополит Андрей Шептицький. У промові на відкритті заступник голови «Просвіти» Є. Озаркевич згадував про сумніви, які надходили «з многих сторін» про те, «чи суспільність наша є вже достаточо зріла до такої висококультурної маніфестації, і чи дійсно найде ся многих охочих, щоби такий конгрес випав достойно і гідно культурного народу»²⁷. «Діло» розглядало конгрес як маніфестацію національної свідомості та творчої сили народу, здобутків «нашої позитивної, творчої праці». Як наслідок, він, на думку дописувача «Діла», матиме значення «пам'ятника на шляху розвитку народу», «граничного каменя», від якого йтиме відлік «вищої фази» у праці над просвітою та організацією економічних сил. Також конгрес свідчив про довершення «національного відродження на всіх полях життя новочасної суспільности» і те, що українці «на всіх полях доганяють вільні народи», незважаючи на всі перешкоди. Відповідно «се служить найліпшим доказом, що в нас стане творчої сили дійти на найвисші вершини, до яких здібна людськість у своїм поході до ліпшої будучности»²⁸. Наголошено на важливості взаємопідтримки всіх частин народу, які проживають у Галичині, Буковині, «Угорській Русі» та «російській Україні», почутті національної єдності. Це можливе тільки через найближчі «взаємні зносини всіх частин», і саме з цього погляду конгрес мав «для нашої національної ідеї велике значінє як поважна маніфестация єдности всіх частий

²² I-й з'їзд українських лікарів. *Діло*. 1924. 15 листопада. Ч. 255. С. 4.

²³ II з'їзд природників і лікарів у Львові. *Лікарський вістник* (Львів). 1927. Ч. 1–2. С. 24.

²⁴ Справозданя з III з'їзду український природників, лікарів та інженерів. *Лікарський вістник*. 1931. Ч. 2–3. С. 27.

²⁵ Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / ред.: І. Брик, М. Кошуба. Львів, 1910. С. V–VIII.

²⁶ Там само. С. 1–5.

²⁷ Там само. С. 2.

²⁸ Наше нинішнє сьвято. *Діло*. 1909. 1 лютого. Ч. 22. С. 1.

української землі на поли творчої праці над піднесенем духовної і матеріальної культури нашого народу»²⁹.

Така риторика і формат урочистостей нагадували фахові польські з'їзди, зокрема й лікарсько-природознавчі. Крім професійно-практичних завдань, ці події мали на меті підтримувати єдність між трьома частинами поділеної Польської держави і свідчити про існування та розвиток польської науки, а урочистості завжди були національно-патріотичними.

Засідання просвітянського конгресу відбувалися в чотирьох секціях: просвітньо-організаційній, гігієнічно-гуманітарній, рільничо-економічній та кооперативно-економічній³⁰. Мета гігієнічно-гуманітарної – утвердити й поширити ідеї про те, що добре вихована та здорова молодь, а також добре фізично розвинений народ (люд) становлять основу «нашої будучності». Відповідно до цього й вибудовували програму засідань³¹. Секція об'єднала учасників із різних фахових середовищ, більшість з яких – активні громадські діячі. Наприклад, відомою організаторкою українського жіночого руху була письменниця Наталія Кобринська³². Андрій Чайковський, Іван Раковський, о. Теодозій Лежогубський – діячі антиалкогольного руху³³. Відомий вчений біохімік, урядник у сфері громадського здоров'я, перший австрійський міністр здоров'я – професор Карлового університету у Празі Іван Горбачевський.

На секції виголошено 15 доповідей, які стосувалися алкоголізму, опіки над дітьми, інфекційних захворювань і загальних потреб у сфері громадського здоров'я*. Доповіді з цих двох останніх груп дають інформацію про бачення українськими діячами гігієнічного руху та проблем громадського здоров'я. Опіка над дітьми й молоддю, а особливо проблема алкоголізму, вже тривалий час перебували в полі дискусій і практичних дій українського галицького суспільства і їх розглядали з дещо інших перспектив. Наприклад, при розгляді питань про опіку над дітьми завданню виховання національної свідомості надавалося значно більшого значення,

²⁹ По конгресі. *Діло*. 1909. 3 лютого. Ч. 24. С. 1.

³⁰ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 50–53.

³¹ Там само. С. 49.

³² Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. С. 110–148.

³³ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. 248 с.

* У програмі конгресу доповіді сформульовані дещо по-іншому, ніж подано в розділі зі звітом із засідання секцій. Також доповідь Г. Гарматія «Сифіліс серед люду» скасована через відсутність доповідача. Декілька виголошених не були вказані у програмі засідань.

Серед учасників дискусій також згадані: А. Лисенко, В. Охримович, М. Созанський, о. Л. Наклович, о. А. Стефанович, Я. Олексювський, Д. Стахура, О. Целевич, о. І. Волосянський, Т. Окуневський, М. Білецька, о. В. Лициняк, Д. Сумик.

Теми доповідей: А. Чайківський «Алкоголь і законодавство», о. Т. Лежогубський «Про братства тверезості», В. Держирука «Абстиненція від алкоголю, а погляд на світ», І. Раковський «Вплив алкоголю на людський організм», Н. Кобринська «Захоронки, їх значення і розвій», В. Коцовська «Організація міських захоронок», о. Д. Яремко «Захоронки і приюти», О. Бачинська «Вакаційні оселі», О. Макарушка «Опіка над шкільною молодіжкою поза школою», В. Кобринський «Поборювання пошесних недуг на селі», Я. Грушкевич «Єгипетське запалення очей (трахома) серед люду», Є. Озаркевич «Суспільно-санітарні потреби сільського люду», Т. Гвоздецький «Смертність дітей в нашій країні», М. Долинський «Сільські повитухи», І. Горбачевський «Про поживу нашого люду». Див.: Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 253–368.

ніж забезпеченню санітарно-гігієнічної опіки. Зокрема, Н. Кобринська обґрунтувала, «яким страшним орудиєм суть такі інституції, як захоронки в руках наших противників, і як вони ними впливають на наше винародовлене», а Остап Макарушка стверджував потребу «горожансько-національного» виховання молоді³⁴.

Загальну картину розуміння проблем і потреб у сфері громадського здоров'я подав Є. Озаркевич, чия доповідь відкрила засідання секції. Він насамперед представив власне бачення «ідеального» стану служби здоров'я в державі чи її частині. На думку Є. Озаркевича, його забезпечували дві умови: взаємна довіра між мешканцями (людністю) та працівниками служби й розуміння «гігієнічного способу життя» серед населення. Цього не існувало в Галичині і провокувало опір до заходів санітарної влади, дотримання давніх звичаїв та нерозуміння результатів поступу науки. Відповідно Є. Озаркевич аналізував організації служби громадського здоров'я і забезпечення мінімального рівня гігієнічних знань серед населення. Обидві складові він розглядав крізь призму потреб сільського населення.

В організації служби здоров'я автор виділив дві основні проблеми: брак безкоштовної або хоча б дешевої медичної допомоги і своєрідний «антагонізм» між владними структурами та службовцями у сфері здоров'я і населенням. Для вирішення першої потрібно було створювати безкоштовні амбулаторії, початок яких поклато заснування Народної лічниці. Є. Озаркевич вважав це обов'язком суспільства, зокрема лікарів-міщан.

Причину другої проблеми доповідач вбачав у відсутності чи малій кількості фахівців-українців на різних шаблях служби здоров'я: повітовому, крайовому й загальнодержавному. Те, що у крайовій службі здоров'я працювали здебільша особи «чужої нам народности», мало два наслідки: недовіру населення та нерозуміння органами влади потреб народу (людности), що призводило до неправильних дій. У виступі наголошено, що службовці (тобто лікарі, ветеринари, акушерки й дезінфектори) не розуміють мови, термінології недуг, способу життя народу (людности) і того, що реформи краще проводити «лагідно». Є. Озаркевич вважав причиною малої кількості серед українців повітових лікарів та ветеринарів те, що ці посади належали до «політичної служби», а «наша» молодь «не горнєся радо до політичної служби», воліючи вибирати «вільні стани». Крім того, медиків загалом серед українців було небагато. Вирішити проблему могла достатня кількість фахівців-українців, зокрема у владних структурах, які «від дитинства» знають «жите-буте люду» і користуються рідною мовою, що забезпечить більше довіри.

Є. Озаркевич переконаний, що важливі актори у сфері громадського здоров'я – це ради здоров'я (найвища і крайові). І до них, на його думку, мають входити фахові представники всіх національностей, які мешкають у провінції та державі і знають потреби народу. Доповідач наводив приклад «інших європейських держав», які досягнули ідеального стану – Швеції і Норвегії, а також деяких провінцій Габсбурзької монархії – Нижньої Австрії, Чехії, Моравії, де стан санітарних справ, на його думку, набагато кращий. Причина цього – працівники громадської («публичної») служби здоров'я були вихідцями з народу, між яким працювали. У Галичині ж, «мов два ворожі табори стоять верства уряднича, котра має на цілі лише наживу і чує ся стороною пануючою, а з другого боку широка верства людности, експльоатована і

³⁴ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості... С. 334, 361.

призначена лише до безопірного послуху». Для виправлення ситуації Є. Озаркевич також вважав важливою «самостійну організацію народної служби здоров'я між собою», зокрема створення українсько-руських лікарських та ветеринарних товариств.

Розглядаючи другу складову успіху – знання «гігієнічного способу життя», – автор наголошував на необхідності викорінення забобонів, звички звертатися до ворожбитів, цирульників тощо і натомість поширення елементарних знань із гігієни. Найперше в цьому напрямі мала би працювати народна школа, яка повинна була поставити за мету навчити хоча б засад повсякденної гігієни. Оскільки цього не відбувалося, то могла зарадити просвітницька робота товариств, зокрема через видавничу діяльність. Найважливішу частину популярних видань повинна становити «гігієнічно-лікарська і ветеринарнійна» література. Така робота – обов'язок «Просвіти», яка вже зробила певні кроки. Проте доповідач зазначав, що порівняно з іншими народами, українці зробили дуже мало, і причина цього – брак фахівців та незацікавленість «публіки» подібною лектурою. Тому потрібне ще й «живе слово» – організація викладів по читальнях «Просвіти», які варто супроводжувати відповідними «демонстраціями».

Для вирішення описаної ситуації Є. Озаркевич запропонував від імені конгресу низку резолюцій, які той підтримав. Він вважав за необхідне заснувати у Львові «українсько-руський лікарський факультет»; нижчу ветеринарну школу, пристосовану до потреб сільського населення; заснувати в кількох більших містах школи для акушерок; організувати курси для дезінфекційної служби. Всі ці навчальні заклади і програми мали бути з «українсько-руською» мовою викладання. Також потрібно було розділити лікарську палату на національні секції, як це зроблено в Чехії та Моравії, окремо створити русько-українську крайову раду здоров'я, до якої входили б особи, що добре знають потреби «сільського люду», ввести українців до складу крайової та найвищої ради здоров'я, які діяли. Крім того, треба було заснувати якомога більше безкоштовних амбулаторій, а також забезпечити державну підтримку Народної лічниці й розпочати популяризацію «природописно-гігієнічно-лікарських наук» серед сільського населення з допомогою відповідних видань³⁵.

Доповідь Є. Озаркевича та внесені резолюції частково відображали практичні потреби, а частково були своєрідною національною маніфестацією у сфері громадського здоров'я і медицини. Названі навчальні заклади вже існували у Львові, але українці представлені в них нечисельно. Медичний факультет університету після багатьох років невдалих спроб зрештою відкрили в 1894 р. Серед студентів-медиків українців було найменше: у 1900 р. вони становили лише 11 %, а 1914 – 11,8 %³⁶. Небагато їх навчалось і у Львівській ветеринарній академії – серед близько 200 студентів у 1913 р. налічувалося лише 28³⁷. За підрахунками, опублікованими крайовим статистичним бюро, за 1860–1900 рр. українці в середньому становили 5,5 % від студентів, які вивчали медицину у провінції (до 1894 р. медичний факультет був лише у Краківському університеті)³⁸. Вони також здобували медичну освіту в

³⁵ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 253–257.

³⁶ Благий В. Студенти-медики львівського університету на початку ХХ ст. (1900–1914). *Львів: місто–суспільство–культура. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск*. Львів, 1999. С. 413–414.

³⁷ Нова хосенна організація. *Здоровле*. 1913. Ч. 7. С. 111.

³⁸ Stosunki wyznaniowe i narodowościowe wśród lekarzy w Galicji. *Głos lekarzy*. 1906. Nr 4. S. 1.

університетах Відня, Праги, Інсбрука та Граца³⁹. Правдоподібно, що пропольськість університетів у Кракові та Львові також впливала на вибір місця навчання за межами Галичини. Серед українців усе ще було мало лікарів. Наприклад, у 1910 р. в Галичині практикувало 63, і з них 11 – у столиці⁴⁰. Це становило дуже невелику частку від загальної кількості лікарів у провінції: 1909 р. У Галичині працювало разом із хірургами 1 444 докторів медицини, з них 311 (302 лікарів і 9 хірургів) – у Львові⁴¹. У 1912 р., за підрахунками Українського лікарського товариства, лікарів-українців в Австрії було 144, без військових – 117⁴².

На тому ж конгресі мовне питання піднімав і М. Долинський. Йшлося про використання української при написанні інструкцій про вживання ліків у рецептах, щоб уникнути неправильного розуміння пацієнтом написаного, що загрожувало здоров'ю і життю⁴³. Пізніше на сторінках «Здоровля» М. Долинський розглядав зв'язок мови навчання й організації акушерської служби на селі. Попри законодавчі заборони на практику недипломованим особам, що передбачало покарання, на селах і далі продовжували активно працювати «бабки»-повитухи. Крім критично малої кількості шкіл для акушерок (їх у провінції було лише дві – у Львові та Кракові), об'єктивно навчатися в них могли лише особи, які писали й читали польською на достатньому рівні. Це відразу ж відсіювало кандидаток, які володіли лише українською або ж неграмотних. Останніх серед повитух було досить багато. М. Долинський вважав, що єдиний спосіб вирішити ситуацію – організувати школи для повитух із простою народною мовою навчання: чи то українською, чи польською⁴⁴.

Мовні непорозуміння стосувалися й внутрішньо-професійної сфери. У 1903 р. розгорнулася дискусія про розміщення україномовних статей у спеціалізованому часописі «Голос лікарів» («Głos lekarzy. Organ lekarzy Galicyi, Śląska i Bukowiny»). Видання у Львові почало виходити того ж року і зосереджувалося на обговоренні професійних справ і потреб. Журнал видавали за підтримки галицьких лікарських палат та новоутвореного Товариства самопомочі лікарів (Towarzystwo «Samopomocy lekarzy»). До складу першого редакційного комітету увійшов також Є. Озаркевич⁴⁵. Показово, що в одному з перших номерів з'явився коментар до дискусії про часопис лікаря Ярослава Грушкевича українською мовою, після якого і розпочалося обговорення мовного питання⁴⁶. Польські колеги пропонували українським із практичних міркувань писати польською, щоб їх могли розуміти всі читачі: і поляки, і українці*. Оскільки більшість читацької аудиторії не розуміє написаного українською, то метою її використання в цьому випадку може бути

³⁹ Мисак Н. Українські лікарі... С. 181–182.

⁴⁰ Там само. С. 186.

⁴¹ Sprawozdanie c. k. Krajowej Rady Zdrowia o stosunkach zdrowotnych w Galicji w r. 1908 1909. Lwów, 1912. S. 214–215.

⁴² Вісти з Руського тов. лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 194.

⁴³ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 276.

⁴⁴ Долинський М. Сільські бабки-повитухи. *Здоровле*. 1914. Ч. 2. С. 21–23.

⁴⁵ Nasz program. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 1. S. 1.

⁴⁶ W ważnej sprawie! 9. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 5. S. 10.

* «Do kolegów narodowości ruskiej». У зазначеній дискусії польські часописи оперують означеннями «koledzy Rusini», «ruski» і похідних. У тексті статті вжито «українці», «український».

лише маніфестація національної окремішності⁴⁷. Ті ж аргументи висували і на зустрічі під час загальних зборів Товариства самопомочі лікарів у листопаді 1903 р. у Кракові, де українців представляли Є. Озаркевич та М. Долинський⁴⁸.

Незабаром начебто компромісну пропозицію, яка повинна була задовольнити всіх передплатників «Голосу лікарів» – і поляків, і українців, – подав лікар зі Львова. Він пропонував українським колегам піти за прикладом «цивілізованих народів», зокрема німців та японців, і використовувати у фахових виданнях латинський алфавіт. Також автор припускав, що коли українці матимуть свій університет і лікарський факультет та публікуватимуть медичну літературу й часописи, то підуть саме цим шляхом. Тому закликав до «алфавітної» солідарності лікарів і недопущення в майбутньому порушення на сторінках часопису політичних та національних питань⁴⁹.

У підсумку тексти українською в часописі практично не публікували. Мабуть, доля правди у твердженні польських лікарів про труднощі розуміння української мови була, особливо для тих, які проживали в західній частині провінції. Але й збереження пропольськості часопису заради професійних інтересів не було зовсім «аполітичним», як до цього закликали і стверджували.

Багаторічні дискусії тривали довкола вимоги входження українців до найвищих дорадчих органів у сфері громадського здоров'я, чого в резолюції вимагав Є. Озаркевич. Йшлося про найвищу раду здоров'я у Відні та провінційну крайову, яка підпорядковувалася галицькому намісникові. Щодо останньої Є. Озаркевич пропонував створити окрему українську крайову раду здоров'я, а це щонайменше вимагало законодавчих змін на рівні провінції. Реальнішим усе ж був пункт про входження українців до вже наявної. Зрештою, у 1914 р. членом крайової ради здоров'я призначено українця Зиновія Левицького – лікаря, громадського діяча, на той час директора загального шпиталю в Коломиї. «Здоровле» зазначало, що «до тепер не засідав в ній (раді) ні оден лікар Українець»⁵⁰.

У найвищу раду здоров'я у Відні входили представники всіх провінцій імперії. Упродовж тривалого часу лікарські кола Галичини вимагали збільшення кількості делегатів від провінції, яка би пропорційно відповідала її розмірам і кількості населення. Кількість членів найвищої ради здоров'я змінювалася: спочатку їх було 16, у 1909 р. – вже 41. Галичину зазвичай представляло не більше двох осіб. Після звернень міністра Галичини, польського кола в парламенті й публічної дискусії в 1909 р. квоту для Галичини збільшено до шести⁵¹. Дещо пізніше раду знову розширили до 50 осіб, а галицьке представництво – до 9⁵². У 1913 р. від Галичини до ради увійшло двоє українців – Ф. Сельський та Є. Озаркевич. Окрім них, у ній

⁴⁷ Do kolegów narodowości ruskiej. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 5. S. 10; Kronika. Wynik ankiety w sprawie artykułów ruskich. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 6. S. 8.

⁴⁸ Walne zgromadzenie Tow. Samopocy lekarzy. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 10. S. 3–4.

⁴⁹ Dr. Podlewski K. W sprawie ruskich artykułów. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 11. S. 7.

⁵⁰ Хроніка. *Здоровле*. 1914. Ч. 6. С. 89.

⁵¹ Najwyższa Rada zdrowia. *Głos lekarzy*. 1909. Nr 21. S. 1; Kronika. W sprawie najwyższej Rady zdrowia. *Głos lekarzy*. 1909. Nr 22. S. 263.

⁵² Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 7. С. 117–118.

було ще двоє, які входили туди за квотою Буковини і Чехії: Володимир Филипович, директор крайового шпиталу в Чернівцях, та Іван Горбачевський⁵³.

Як і Є. Озаркевич, інші доповідачі секції конгресу розглядали гігієнічні проблеми з погляду українського національного руху. За етнічним критерієм підрахунки представив лікар Теофіл Гвоздецький, аналізуючи дитячу смертність у краї. Він висловив спостереження, що вища народжуваність і вища смертність була в «руських» повітах, натомість менше дітей помирало в «польських». Продемонструвавши окремі статистичні дані для «руської/східної» і «польської/західної» частин Галичини, автор стверджував, що в західній частині провінції загальна смертність менша, ніж у східній. Доповідач підсумовує, що природний приріст руського населення в Галичині менший від польського, причина чого – висока дитяча смертність у східній частині. Такий стан справ має значення «для нашої національної будучности і значіння в тім краю»⁵⁴. Також у доповіді Я. Грушкевич характеризує трахому як захворювання, що завдає великої шкоди «нашому народові і національній справі». Причина – наслідок хвороби, а саме сліпота. Проте через трахому навіть «найздібніших» учнів могли не допустити до навчання, що мало велике значення не тільки для життя конкретних осіб, а й суспільства (очевидно, йдеться про українське)⁵⁵.

Цікавим був реферат І. Горбачевського «Про поживу нашого люду». Він ставив за мету провести дослідження про спосіб харчування сільського населення, оцінити його з наукового погляду і на цій підставі підготувати «кухарський» підручник, який би подавав найкращі в наявних умовах рецепти та рекомендації⁵⁶. Цікаво, що перші напрацювання І. Горбачевський опублікував 10 роками раніше в «Лікарському збірнику», опрацювавши матеріали, зібрані в селі Тернопільського повіту⁵⁷.

Підсумовуючи засідання секції, Є. Озаркевич вказував, що порушені питання дуже важливі, але реалізувати більшість рішень може санітарна влада і гуманітарне товариство, а «Просвіта» – впливати на них лише опосередковано⁵⁸. Великий вплив гігієнічно-гуманітарна секція конгресу мала на антиалкогольний рух – 14 лютого 1909 р. відбулися установчі збори товариства «Відродження»⁵⁹. На засіданні головного правління «Просвіти» в січні 1911 р. вирішили ухвалені конгресом 1909 р. резолюції, які не стосуються товариства, передати до виконання компетентним інституціям. Резолюції гігієнічно-гуманітарної секції передали Українському лікарському товариству⁶⁰.

«Гарні початки» «Просвіти», які згадує Є. Озаркевич, на полі популяризації знань із гігієни сягають перших десятиліть її існування, хоча вони були спорадичними. Статті відповідного змісту найчастіше з'являлися в календарях «Просвіти». Наприклад, у 1870 р. писали про «хвороби людей взагалі», а також

⁵³ Хроніка. *Здоров'я*. 1913. Ч. 1. С. 13.

⁵⁴ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 265–272.

⁵⁵ Там само. С. 272–276.

⁵⁶ Там само. С. 278–281.

⁵⁷ Горбачевський І. Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля. *Лікарський збірник*. Львів, 1899. Т. II. С. 1–15.

⁵⁸ Е. О. З просвітньо-економічного з'їзду. Народи гігієнічно-гуманітарної секції. *Діло*. 1909. 13 лютого. Ч. 32. С. 1–2.

⁵⁹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика... С. 118–120.

⁶⁰ Вісти з Просвіти. *Письмо з Просвіти*. 1911. Ч. 1. С. 23.

сухоти, дезинтерію і коросту⁶¹. Календар на 1888 р. містив статтю про гігієнічне виховування немовлят⁶². У 1893 р. видано переклад книги лікаря Юзефа Бажицького (Józef Barzycki) «O pielęgnowaniu zdrowia. Dla użytku ludu wiejskiego», яку побачив світ 1892 р. у Кракові завдяки Товариству опіки здоров'я (Towarzystwo opieki zdrowia. Як і львівське Товариство приятелів здоров'я (пізніше – Гігієнічне), виникло на підставі рішень V з'їзду польських лікарів і природознавців)⁶³. Наступного року опубліковано poradnik для матерів авторства О. Дакури⁶⁴. Крім того, «Просвіта» видала ще кілька інших книг. Із початку ХХ ст. у «Просвітніх листах», «Письмі з Просвіти» і календарях з'являлися статті Є. Озаркевича та Я. Грушкевича. Праця останнього «Про трахому» вийшла окремою публікацією 1911 р. У 1905 р. у серії літературно-наукової бібліотеки – праця Михайла Коса «Про полові справи», яку пізніше кілька разів перевидавали. М. Кос також публікував статті на медично-гігієнічну тематику в «Ділі»⁶⁵. У 1911 р. з'явилася книга Є. Озаркевича під назвою «Порадник гігієнічно-лікарський. Недуги пошестні». Це – перша книга із запланованої серії таких poradnikів, які мали виходити за підтримки «Просвіти». Тематично серія повинна була охоплювати санітарне законодавство, найважливіші захворювання і «гігієнічний спосіб життя»⁶⁶, але продовження не мала.

Систематична публікація матеріалів із гігієни почалася з виходом журналу «Здоровле» у 1912 р. Часопис було означено як «орган посвячений санітарно-гігієнічним справам українського народу» і науково-популярне видання. Потреба в ньому не підлягала сумніву, бо гігієну розглядали як «мірило культури» й запоруку успіху: «... чим висше вона в котрім народі стоїть, тим без сумніву кращі у него відносини просвітні і економічні». Оскільки «ми опізнили ся», то потрібно наверстати упущене. Тому одна з цілей часопису – зацікавити справами здоров'я якомога ширші верстви суспільства⁶⁷. Основна частина публікацій вийшла з-під пера С. Дрималика, Є. Озаркевича, П. Франка та Ю. Божейка, а загалом із виданням працювало близько 20 авторів, з яких більшість лікарі*. За час існування «Здоровля» на його сторінках опубліковано близько 60 статей із медично-гігієнічної тематики. Також важливою була рубрика «Порадник», що пропонувала рекомендації, зауваги, коротку інформацію про хвороби, застереження тощо. Більшість текстів про гігієну готував Є. Озаркевич.

⁶¹ Народний календар на рік звичайний 1870. Львів, 1869. С. 44–50.

⁶² Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік переступний 1888. Львів, 1887. С. 15–16.

⁶³ Баржицький І. Як дбати о здоровле? Для ужитку селян и маломіщан / пер. на руску мову О. Дакура. Львів, 1893. 90 с.

⁶⁴ Дакура О. Наші діти: лікарський poradnik для руських матерів. Львів, 1894. 36 с.

⁶⁵ Михайло Кос – військовий лікар, науковець, громадський діяч. До 155-річчя від дня народження. Матеріали до біобібліографії / укл.: М. Надрага, Л. Метельська, В. Семенів, О. Турчак.; наук. ред. А. Зіменковський, наук. рец. І. Соляр. Львів, 2018. С. 17–21.

⁶⁶ Озаркевич Є. Порадник гігієнічно-лікарський. Недуги пошестні. Львів: Вид-во товариства «Просвіта», 1911. 135 с.

⁶⁷ Наша програма. *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 1–2.

* Г. Бобяк, В. Вітошинський, К. Воевідка, С. Гасюк, Т. Гвоздецький, І. Горбачевський, М. Долинський, М. Кос, М. Коцовський, З. Левицький, М. Олійник, К. Парфанович, В. Скоморовський, Т. Соневицький, Я.-Г. Турянський, О. Філяк, В. Янович.

Серед публікацій зі сфери громадського здоров'я можна виокремити кілька провідних тем: інфекційні захворювання, гігієна⁶⁸ й алкоголізм⁶⁹. Найбільше уваги з інфекційних захворювань присвячено туберкульозу⁷⁰ як одній з основних тогочасних недуг. Також з'явилися кілька публікацій про венеричні захворювання⁷¹, ступінь поширення яких у провінції ставав загрозливим. Усі ці матеріали та роз'яснення мали сприяти формуванню нових звичок і вести до т. зв. «гігієнічного способу життя». Для цього, зокрема, було важливим ствердити авторитет науки та її аргументів у справах здоров'я. Наприклад, критикували гомеопатію як псевдонауковий метод лікування, який вже давно належить до історії медицини⁷². Натомість останнім словом у медицині названа бактеріологія як частина гігієни. Цим двом наукам, які опиралися лише на факти, як і належить науці як такій, пророкували «найвизначніше» місце⁷³.

Гігієнічна рація мала змінювати й щоденні звички. Наприклад, автори «Здоровля» рекомендували жінкам відмовитися від носіння корсетів і серпанків на капелюшках. Саме ж «почуття чистоти» мало б також підказувати негігієнічність носіння суكونь із довгими подолами, які не тільки піднімали куряву на вулиці, а й приносили додому багато сміття⁷⁴. Шкідливими для здоров'я були й поцілунки, через які могли передаватися туберкульоз, інфлюєнція й інші недуги. Крім того, хворим на туберкульоз не рекомендували одружуватися⁷⁵. Виходили статті з гігієни праці, одягу, помешкань, шкільної і навіть гігієни куріння та балів (танців), а також вух, рота, шкіри, пам'яті тощо.

Також часопис намагався популяризувати відпочинок на природі як необхідну передумову здоров'я. Цьому слугували курорти та санаторії, а також будинки відпочинку – «вакаційні оселі» в сільській та гірській місцевостях. Цей вид турботи про здоров'я поєднували з агітацією розвитку саме українських відпочинкових закладів, яких було дуже мало. Стверджено важливість «гігієнічних відносин», які разом з економічним розвитком становили основи для підвищення рівня життя населення. Обидві складові об'єднав заклик до заснування санаторіїв і відпочинкових комплексів. «Здоровле» заохочувало українців бути більш активними й ініціативними і

⁶⁸ Наприклад: Божейко Ю. Гігієна в спеку. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 139–142; Б. Ч. Гігієна писання. *Здоровле*. 1912. Ч. 10. С. 158–159; Озаркевич Є. Гігієна одягу. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 1–3; Ч. 5. С. 65–69; Озаркевич Є. Гігієна різних занять. *Здоровле*. 1913. Ч. 6. С. 81–84; Озаркевич Є. Гігієна шкіри. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 161–164; Озаркевич Є. Гігієна мешкань. *Здоровле*. 1914. Ч. 3. С. 31–34; Озаркевич Є. Дещо з шкільної гігієни. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 183–187.

⁶⁹ Наприклад: Горбачевський І. До питання заборони абсенту (полинівки). *Здоровле*. 1912. Ч. 8. С. 119–122; Ч. 9. С. 135–137; Коцовський М. Шкідливе ділане алькоголю. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 92–96.

⁷⁰ Наприклад: Дрималик С. Чахотка у наших селян і міщан. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 132–136; Ч. 10. С. 150–153; Левицький З. Народна лічниця Алянд і новіші способи лічення чахотки (туберкульози). *Здоровле*. 1913. Ч. 8. С. 119–122; Олійник М. Чахотка (сухоти, туберкульоз). *Здоровле*. 1914. Ч. 3. С. 17–21; Ч. 3. С. 37–41; Ч. 4. С. 52–57; Турянський Г. Що кождий чоловік повинен знати о туберкульозі. *Здоровле*. 1913. Ч. 3. С. 33–36; Ч. 4. С. 49–53; Ч. 5. С. 70–72.

⁷¹ Наприклад: Б. Юл. Полові недуги а шкільна молодіж. *Здоровле*. 1913. Ч. 7. С. 97–104; Гасюк С. Про сифіліс. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 167–171.

⁷² Озаркевич Є. Що то є гомеопатія? *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 5–7.

⁷³ Гасюк С. Начерк бактериології. *Здоровле*. 1912. Ч. 5. С. 76.

⁷⁴ Озаркевич Є. Гігієна одягу. *Здоровле*. 1913. Ч. 5. С. 69.

⁷⁵ Дрималик С. Про поцілуї. *Здоровле*. 1912. Ч. 3. С. 43–44.

не боятися цієї справи – «не дайте ще тих останків наших гарних гір, щоби пішли в чужі руки». Лікарське товариство готове було надавати фахові консультації усім, хто цього потребував⁷⁶. Щоб заохотити до справи, а також до підтримки наявних українських відпочинкових закладів, у кількох номерах публікували їх описи, а також місцевостей, придатних для цього проекту, зі світлинами⁷⁷. Саме Лікарське товариство також мало намір заснувати в Сянках українську «кліматичну станицю» або санаторій⁷⁸, але це не вдалося зреалізувати. Зазначені заклади поряд із Народною лічницею стали б частиною інфраструктури у сфері громадського здоров'я.

«Здоровле» публікувало мало матеріалів, спеціально присвячених гігієні міста – зрідка з політично-національним підтекстом критично коментувало «львівські порядки». Детально розглядав питання гігієни будинків у контексті дискусій над змінами до будівельного статуту м. Львова знаний український підприємець, викладач Політехніки Іван Левинський у статті, опублікованій в часописі Львівського гігієнічного товариства «Гігієнічний огляд» («Przegląd higieniczny»)⁷⁹, а пізніше виданій окремою брошурою у серії видань товариства⁸⁰.

Популяризацією гігієнічних знань займалося також українське студентське товариство «Медична громада», засноване 1910 р. Доти студенти входили до загальнофакультетського студентського товариства⁸¹. У ньому працювала т. зв. «відчитова комісія». У 1910–1911 рр. його члени читали лекції на такі теми: «Перша поміч в наглих случаях», «Гигиена», «Недуги інфекційні»⁸². У 1913 р. нове правління товариства знову анонсувало бажання «причинитися... до розширення гігієнічно-лікарських наук» через організацію лекції із «світляними образами» спочатку у Львові на базі «Просвіти», а потім у повіті та краї. До програми внесли анатомію, фізіологію, патологію, бактеріологію, гігієну й боротьбу з алкоголізмом. Львівська «Просвіта» допомогла в купівлі діапозитивів для скіоптікона («чарівного ліхтаря»)⁸³.

У 1912 р. «Медична громада» організувала т. зв. самаритянські курси для жінок, які відвідувало 80 слухачок⁸⁴. Вони пропонували знання з догляду за хворими та надання першої медичної допомоги, користувалися в цей час популярністю і періодично їх проводили різні організації. На початку 1913 р. упродовж тижня самаритянські курси за співучасті Українського лікарського товариства організувала «Жіноча громада». Викладачами були Євген Озаркевич, Мирон Вахнянин,

⁷⁶ Хроніка. Кліматичні станиці в нашім краю. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 97–99.

⁷⁷ Озаркевич Є. Наші кліматичні станиці. *Здоровле*. 1912. Ч. 7. С. 108–111; Ч. 8. С. 122–126; Б-к Ів. Наші кліматичні стації. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 137–139.

⁷⁸ Вісти з руського Товариства лікарського. *Здоровле*. 1913. Ч. 8. С. 125.; Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 143.

⁷⁹ Lewiński J. Hygiene budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny* (Lwów). 1906. Nr 8–9. S. 185–190; Nr 10. S. 221–224; Nr 11. S. 239–243; Nr 12. S. 258–261; 1907. Nr 2. S. 25–28; Nr 3. S. 65–70; Nr 4. S. 100–107.

⁸⁰ Lewiński J. Hygiene budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. Lwów: Wydawnictwa Towarzystwa higienicznego, 1907. 32 s.

⁸¹ Детальніше див.: Благий В. Студенти-медики... С. 417–418; 25-ліття українського лікарського товариства і медичної громади. Львів; Чикаго, 1975. 129 с.

⁸² Товариство «Медична громада» у Львові. Звіт з діяльності виділу в році адміністраційнім 1910/11. Львів, 1911. С. 3, 12.

⁸³ Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 6. С. 93.

⁸⁴ 25-ліття Українського лікарського товариства... С. 62.

Смолин (ім'я встановити не вдалося), Степан Гасюк. Заняття відбувалися у вечірній час у приміщенні «Просвіти» на пл. Ринок⁸⁵. На запрошення «Просвіти» лікарське товариство долучилося до організації викладів на курсах вищої освіти в 1913 р. Володимир Кобринський розповідав про інфекційні захворювання, Євген Озаркевич – спеціальну та загальну гігієну, Іван Бережницький – хірургію, Степан Гасюк – анатомію та фізіологію, Кость Тянякєвич – дитячі захворювання⁸⁶.

Виклади з медицини були і в програмах інших організацій. Зокрема, досить активну діяльність, зокрема й поза Львовом, розгорнуло Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили. Проте медицина та гігієна не користувалися особливою популярністю: від лютого 1909 р. до вересня 1912 р. проведено близько 400 лекцій у 19 населених пунктах Галичини, із них близько 18 стосувалися медицини. Серед них Є. Озаркевича «Світ нервів», М. Долинського «Заразливі недуги і боротьба з ними», М. Гірняка «Шкідливий вплив алкоголю на людський організм», Д. Познанського «Кусок поживи і гігієна травлення», М. Щуровського «Заразні хвороби і як новочасна суспільність себе проти них захищає», «Пожива і її фальшованя», «Світло, вода і темнота, їх технічне і гігієнічне значення», «Дещо про бактерії» та ін. *.

Лікарське товариство в 1912–1913 рр. на прохання парламентського посла і члена санітарної комісії парламенту Льва Левицького в особі Євгена Озаркевича та Мар'яна Долинського було залучене до опрацювання пропозицій до закону про боротьбу з інфекційними епідемічними хворобами⁸⁷. Воно наголошувало на необхідності дбати про інтереси «нашого сільського населення». Одне із застережень – потреба уникнення матеріальних втрат населення. Українські лікарі пропонували впровадити винагороду за донесення про хворобу, налагодити компенсацію коштів дезінфекції та розмістити в селах бараки для інфекційних хворих, кошти на утримання яких має виділяти держава, а не громади. Наголошувалося, що строгість покарань не допоможе засвоїти понять із гігієни й відповідальності перед суспільством. Потрібно дбати про поширення знань, тому держава зобов'язана запровадити викладання гігієни в усіх школах, а не лише у вчительських семінаріях. А також підтримувати інституції, які ведуть просвітницьку роботу в цьому напрямі⁸⁸. Отримані матеріали Л. Левицький використовував під час обговорення закону, який прийняли у квітні 1913 р.

Товариство висунуло пропозицію заснувати каси хворих⁸⁹ і мало намір випрацювати «санаційний плян» популяризації та забезпечення можливостей купатися

⁸⁵ Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 4. С. 46.

⁸⁶ Вісти з Руського лікарського товариства. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 10–11.

* І. Паковський – «Дарвін і дарвінізм», «Лемарк і лемаркізм», «Основи антропології», «Расовість українців»; М. Долинський – «Будова і фізіологія легких», «Вплив фізичної праці на устрій чоловіка», «Про відживлювання», «Про недуги легких»; Калитовський – «Око, його будова і функція»; Д. Познанський «Вандрівка кусника поживи»; О. Бачинський – «Алкоголізм»; Т. Грушкевич – «Короткозорість», «Про будову чоловіка», «Про трахому»; К. Занько – «Дещо з гігієни». Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 736. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 2зв., 3, 3зв., 4зв., 15.

⁸⁷ Вісти з Руського Товариства лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 101.

⁸⁸ Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 147–148; Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 11. С. 180–181; Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 11–13.

⁸⁹ Божейко Ю. Всенародна каса хорих. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 169–171.

для сільського населення⁹⁰. Розглядали також проблему браку якісної питної води і пропонували громадам звертатися за фінансуванням до Міністерств внутрішніх справ та сільського господарства, бо «правительство радше прихильне до потреб економічних як до санітарних»⁹¹. Консультації та опрацювання з гігієнічного погляду Лікарське товариство готове було забезпечити.

Отже, особливості гігієнічного руху в Галичині здебільша зумовлювали два чинники: провінційність і міжнаціональні відносини. У підсумку гігієнічний рух зосереджувався у двох містах – Кракові та Львові, і став більш помітним, але все одно доволі обмеженим, лише на початку ХХ ст. Розвиток українського й польського національних рухів зумовив поділ і в цій «понаднаціональній» сфері життя – гігієна стала частиною обох національних проектів. Національні та професійні інтереси в химерний спосіб зумовлювали як протистояння, так і співпрацю, що зокрема виявилось в участі українських лікарів у з'їздах польських, членстві у фахових товариствах, які набули національно-польських рис, мовних і «представницьких» суперечках.

Просвітньо-економічний конгрес у 1909 р. уперше задекларував важливість гігієни для українського суспільств. Показово, що однією з чотирьох секцій була гігієнічно-гуманітарна. У такий спосіб гігієна та громадське здоров'я визначили як один із важливих напрямів суспільного розвитку галицьких українців. Наступний важливий етап – створення Українського лікарського товариства та видання часопису «Здоровле». Саме довкола останнього згуртувалися українські фахівці й прихильники гігієни. Українські лікарі готувалися взяти участь у I Всеслов'янському з'їзді суспільного оздоровлення в Петербурзі, але конгрес не відбувся.

Насправді Українське лікарське товариство, яке було осередком для українських гігієністів, намагалося працювати і як професійна лікарська наукова інституція, і як гігієнічне товариство водночас. У той же час практично ніхто з українських фахівців не проводив досліджень у сфері гігієни та громадського здоров'я. Наприклад, у збірниках математично-природописно-лікарської секції НТШ та «Лікарському збірнику», крім названої публікації І. Горбачевського, практично не було досліджень із громадського здоров'я⁹². Мабуть, значною мірою це пов'язано з нечисленністю лікарів серед українців, а також їх незначною залученістю до роботи в університеті й університетських клініках, органах громадської служби здоров'я.

Основна діяльність українських активістів у сфері гігієни – популяризація знань, яка мала кілька аспектів і спрямовувалася не лише на селян, а й на інші верстви суспільства. Головним зняряддям у цій роботі був часопис «Здоровле». Водночас Українське лікарське товариство і працівники «Здоровля», багато з яких брали участь у національному русі, дивилися на проблеми гігієни через національну оптику й навпаки – використовували гігієну для промування національних ідей. Так, українці всю увагу зосередили на популяризації знань із гігієни – вони були «гігієністами-популяризаторами», які поступово починали працювати над розбудовою інституцій громадського здоров'я.

⁹⁰ Озаркевич Є. Гигієна шкіри. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 164.

⁹¹ Брак доброї води до пиття. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 136–137.

⁹² Див.: Збірник секції математично-природописно-лікарської НТШ. Львів, 1897–1913. Т. I–XVI.

REFERENCES

1. 25 lit diialnosity Ukrainskoho tekhnichnoho tovarystva. (1935). Lviv [in Ukrainian].
2. 25-littia ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. (1975). (2nd ed.). Lviv–Chicago [in Ukrainian].
3. Arkusha, O. (2006–2007). Polsko-ukrainski diskusii pro natsionalnyi kharakter Skhidnoi Halychyny na pochatku 19 st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha*, 15, 586–606 [in Ukrainian].
4. B. Ch. (1912). Hihiiena pysannia. *Zdorovlie*, 10, 158–159 [in Ukrainian].
5. B. Yul. (1913). Polovi neduhy a shkilna molodizh. *Zdorovlie*, 7, 97–104 [in Ukrainian].
6. Barzhytskii, I. (1893). *Yak dbaty o zdorovlie? Dlia uzhytku selian y malomishchan.* (O. Dakura, Trans.). Lviv [in Ukrainian].
7. Bibliohrafiia i krytyka. (1913). *Zdorovlie*, 9, 141–142 [in Ukrainian].
8. Bilynskiy, B. (2010). «Prosvita» i narodne zdorovia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. «Prosvita» – oberih nezalezhnosti ta sobornosti Ukrainy*. Lviv, 19, 201–206 [in Ukrainian].
9. B-k Iv. (1912). Nashi klimatychni statsyi. *Zdorovlie*, 9, 137–139 [in Ukrainian].
10. Blahyi, V. (1999). Studenty-medyky lvivskoho universytetu na pochatku 20 st. (1900–1914). *Lviv: misto–suspilstvo–kultura. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsialnyi vypusk*, 409–420 [in Ukrainian].
11. Bohachevska-Khomiak, M. (1995). *Bilym po bilomu. Zhinky v hromadskom zhytti Ukrainy 1884–1939*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Bozheiko, Yu. (1912). Hihiiena v speku. *Zdorovlie*, 9, 139–142 [in Ukrainian].
13. Bozheiko, Yu. (1913). Vsenarodna kasa khorykh. *Zdorovlie*, 11, 169–171 [in Ukrainian].
14. Brak dobroj vody do pyttia. (1913). *Zdorovlie*, 9, 136–137 [in Ukrainian].
15. Dakura, O. (1894). *Nashi dity: likarskyi poradnyk dlia ruskykh materiv*. Lviv [in Ukrainian].
16. Delegacye. Prezydyum Zjazdu. (1911). *Dziennik XI Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*, 2, 3–4 [in Polish].
17. Demel, M. (1964). *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*. Wrocław [in Polish].
18. Do kolegów narodowości ruskiej. (1903). *Głos lekarzy*, 5, 10 [in Polish].
19. Dolynskiy, M. (1914). Silski babky-povytkhy. *Zdorovlie*, 2, 21–23 [in Ukrainian].
20. Dr. Podlewski, K. (1903). W sprawie ruskich artykułow. *Głos lekarzy*, 11, 7 [in Polish].
21. Drymalyk, S. (1913). Chakhotka u nashykh selian i mishchan. *Zdorovlie*, 9, 132–136 [in Ukrainian].
22. Drymalyk, S. (1913). Chakhotka u nashykh selian i mishchan. *Zdorovlie*, 10, 150–153 [in Ukrainian].
23. Drymalyk, S. (1912). Pro potsilui. *Zdorovlie*, 3, 43–44 [in Ukrainian].
24. E. O. (1909, Liutyi 13). Z prosvitno-ekonomichnoho zizdu. Narady higienichno-humanitarnoi sektsyi. *Dilo*, 32, 1–2 [in Ukrainian].

25. Grek, J., Ziembicki, W. (1928). *Pół wieku. Rzut oka na kronikę Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego (1877–1927)*. Lviv [in Polish].
26. Gubert, V. (1904). *25 let nauchno-prakticheskoi deyatelnosti Vysochaishe utverzhdenного Russkogo obshestva Ohraneniia narodnogo zdraviia: kratkii istoricheskii ocherk*. Sankt-Peterburg [in Russian].
27. Hanitkevych, Ya. (2002). *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny 20 st. ta yikhni naukovi shkoly: biohrafichni narysy ta bibliohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
28. Hasiuk, S. (1912). Nacherk bakteryologii. *Zdorovlie*, 5, 76 [in Ukrainian].
29. Hasiuk, S. (1912). Pro syphilis. *Zdorovlie*, 12, 167–171 [in Ukrainian].
30. Hnatiuk, V. (1984). *Naukove tovarystvo imeny Shevchenka u Lvovi (istorychnyi narys pershoho 50-richchia – 1873–1923)*. Munich–Parish [in Ukrainian].
31. Horbachevskiy, I. (1899). Prychynky do piznannia vyzhyvy silskoi ludnosti halytskoho Podillia. *Likarskyi zbirnyk*, II, 1–15 [in Ukrainian].
32. Horbachevskiy, I. (1912). Do pytannia zaborony absyntu (polynivky). *Zdorovlie*, 8, 119–122 [in Ukrainian].
33. Horbachevskiy, I. (1912). Do pytannia zaborony absyntu (polynivky). *Zdorovlie*, 9, 135–137 [in Ukrainian].
34. Il zizd pryrodnykiv i likariv u Lvovi. (1927). *Likarskyi vistnyk*, 1–2, 24 [in Ukrainian].
35. Iliustrovanyi kalendar tovarystva «Prosvita» na rik perestupnyi 1888. (1887). Lviv [in Ukrainian].
36. I-y zizd ukrainskykh likariv. (1924, Lystopad 15). *Dilo*, 255, 4 [in Ukrainian].
37. Khronika naukovoho tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi. (1909), 39, 6 [in Ukrainian].
38. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 11, 180–181 [in Ukrainian].
39. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 7, 117–118 [in Ukrainian].
40. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 9, 147–148 [in Ukrainian].
41. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 1, 11–13 [in Ukrainian].
42. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 4, 46 [in Ukrainian].
43. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 6, 93 [in Ukrainian].
44. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 9, 143 [in Ukrainian].
45. Khronika. (1914). *Zdorovlie*, 6, 89 [in Ukrainian].
46. Khronika. Klimatychni stanytsi v nashim kraiu. (1912). *Zdorovlie*, 6, 97–99 [in Ukrainian].
47. Khronika. Vidlozhenie Zizdu polskykh hyhienistiv. (1913). *Zdorovlie*, 7, 111–112 [in Ukrainian].
48. Khronika. Zizd polskykh hyhienistiv. (1914). *Zdorovlie*, 4, 60 [in Ukrainian].
49. Kotsovskiy, M. (1912). Shkidlyve dilanie alkoholiu. *Zdorovlie*, 6, 92–96 [in Ukrainian].
50. Kronika. (1905). *Głos lekarzy*, 11, 10 [in Polish].
51. Kronika. W sprawie najwyższej Rady zdrowia. (1909). *Głos lekarzy*, 22, 263 [in Polish].
52. Kronika. Wynik ankiety w sprawie artykułów ruskich. (1903). *Głos lekarzy*, 6, 8 [in Polish].
53. Levytskyi, Z. (1913). Narodna lichnytsia Aliand i noviishi sposoby lichenia chakhotky (tuberkulozy). *Zdorovlie*, 8, 119–122 [in Ukrainian].

54. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 8–9, 185–190 [in Polish].
55. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 10, 221–224 [in Polish].
56. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 11, 239–243 [in Polish].
57. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 12, 258–261 [in Polish].
58. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 2, 25–28 [in Polish].
59. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 3, 65–70 [in Polish].
60. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 4, 100–107 [in Polish].
61. Lewiński, J. (1907). *Hygiene budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa*. Lviv: Wydawnictwa Towarzystwa higienicznego [in Polish].
62. Lista uczestników. (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*, 2, 13–14 [in Polish].
63. Lista uczestników. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 2, 15–16 [in Polish].
64. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukrainci v Halychyni pid Avstriiskym panuvanniam. In I. Lysiak-Rudnytskyi, *Istorychni ese* (Vol. I, pp. 413–450). Kyiv [in Ukrainian].
65. Dzhul, P., Marchuk, V., & P. Pundii (Eds.) (1988). *Materialy do istorii ukrainskoi medytsyny* (Vol. II). Chicago [in Ukrainian].
66. Zimenkovskiy, A. (Ed.). (2018). *Mykhailo Kos – viiskoviy likar, naukovec, hromadskiy diiach. Do 155-richchia vid dnia narodzhennia. Materialy do biobibliohrafii*. Lviv [in Ukrainian].
67. Mysak, N. (2008). Ukrainski likari v Halychyni (kin. 19–poch. 20 st.): sotsialno-profesiina kharakterystyka. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*. 9, 181–182 [in Ukrainian].
68. Najwyższa Rada zdrowia. (1909). *Głos lekarzy*, 21, 1 [in Polish].
69. Narodnyi kalendar na rik zvychainyi 1870. (1869). Lviv [in Ukrainian].
70. Nasha prohrama. (1912). *Zdorovlie*, 1, 1–2 [in Ukrainian].
71. Nashe nynishnie sviato. (1909, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 1 [in Ukrainian].
72. Nasz program. (1903). *Głos lekarzy*, 1, 1 [in Polish].
73. Nova khosenna orhanizatsiia. (1913). *Zdorovlie*, 7, 111 [in Ukrainian].
74. Novynky. V likarsko-pryrod.zizdi. (1888, Lypen 21). *Dilo*, 152, 3 [in Ukrainian].
75. Oliinyk, M. (1914). Chakhotka (sukhoty, tuberkuloz). *Zdorovlie*, 3, 17–21 [in Ukrainian].
76. Oliinyk, M. (1914). Chakhotka (sukhoty, tuberkuloz). *Zdorovlie*, 4, 52–57 [in Ukrainian].
77. Ozarkevych, Ye. (1911). *Poradnyk higiienichno-likarskyi. Neduhy poshestni*. Lviv: Vydavnytstvo tovarystva «Prosvita» [in Ukrainian].

78. Ozarkevych, Ye. (1912). Deshcho z shkilnoi hihiieny. *Zdorovlie*, 12, 183–187 [in Ukrainian].
79. Ozarkevych, Ye. (1912). Nashi klimatychni stanytsi. *Zdorovlie*, 7, 108–111 [in Ukrainian].
80. Ozarkevych, Ye. (1912). Nashi klimatychni stanytsi. *Zdorovlie*, 8, 122–126 [in Ukrainian].
81. Ozarkevych, Ye. (1912). Shcho to ye homepatyia? *Zdorovlie*, 1, 5–7 [in Ukrainian].
82. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena odezhy. *Zdorovlie*, 1, 1–3 [in Ukrainian].
83. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena odezhy. *Zdorovlie*, 5, 65–69 [in Ukrainian].
84. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena rizhnykh zaniat. *Zdorovlie*, 6, 81–84 [in Ukrainian].
85. Ozarkevych, Ye. (1913). Hyhiiena shkiry. *Zdorovlie*, 11, 161–164 [in Ukrainian].
86. Ozarkevych, Ye. (1914). Hyhiiena meshkan. *Zdorovlie*, 3, 31–34 [in Ukrainian].
87. Pakholkiv, S. (2014). *Ukrainska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii*. Lviv [in Ukrainian].
88. Bryk, I. & Kotsiuba, M. (Eds.). (1910). *Pershyi ukrainskyi prosvitno-ekonomichnyi konhres uladzhenyi tovarystvom «Prosvita» v sorokalitie zasnovannia u Lvovi v dniakh 1 i 2 liutoho 1909 roku. Protokoly i referaty*. Lviv [in Ukrainian].
89. Po kongresi. (1909, Liutyi 3). *Dilo*, 24, 1 [in Ukrainian].
90. Pundii, P. (1994). Ukrainski likarski orhanizatsii zakhidnykh zemel Ukrainy ta v emigratsii u Chekho-Slovachchyni. In Pundii P. (Ed.), *Ukrainski likari. Kn. 1: Estafeta pokolin natsionalnoho vidrozhennia: biobibliohrafichnyi dovidnyk* (pp. 255–271). Lviv–Chicago [in Ukrainian].
91. Savchuk, B. (2001). *Korchma: alkoholna polityka i rukh tverezosti v Zakhidnii Ukraini u 19–30-kh rokakh 20 st.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
92. Sekcja VI. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 4, 10 [in Polish].
93. Spis uczestników. (1907). *Dziennik X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*, 3, 96 [in Polish].
94. Sprawozdania z III zizdu ukrainskyi pryrodnykiv, likariv ta inzheneriv. (1931). *Likarskyi vistnyk*, 2–3, 27 [in Ukrainian].
95. Sprawozdanie c. k. Krajowej Rady Zdrowia o stosunkach zdrowotnych w Galicji w r. 1908 1909. (1912). Lviv [in Polish].
96. Stosunki wyznaniowe i narodowościowe wśród lekarzy w Galicji. (1906). *Głos lekarzy*, 4, 1 [in Polish].
97. Telegramy. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 2, 15 [in Polish].
98. *Tovarystvo «Medychna hromada» u Lvovi. Zvit z diialnosti vydilu v rotsi administratsiiniim 1910/11.* (1911). Lviv [in Ukrainian].
99. Trach, V. (2017). Hihiienichni chasopysy ta formuvannia dyskursu hromadskoho zdorovia u Lvovi na pochatku 20 stolittia. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 2, 136–161 [in Ukrainian].
100. Trach, V. (2019). «Dlia kultury v napriamku hihiieny»: hromadske zdorovia ta «vystavkovyi kompleks» u Lvovi naprykintsi 19–na pochatku 20 st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 6, 99–118 [in Ukrainian].

101. Trach, V. (2019). «Zhyvemo pid znakom hihiieny»: profesiini zizdy druhoi polovyny 19–pochatku 20 st. ta rozvytok hihiiienichnoho rukhu v Halychyni. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, 28 (2), 20–41 [in Ukrainian].
102. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 3, 33–36 [in Ukrainian].
103. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 4, 49–53 [in Ukrainian].
104. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 5, 70–72 [in Ukrainian].
105. Visty z Prosvity. (1911). *Pysmo z Prosvity*, 1, 23 [in Ukrainian].
106. Visty z Ruskoho likarskoho tovarystva. (1913). *Zdorovlie*, 1, 10–11 [in Ukrainian].
107. Visty z Ruskoho tov. likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 1, 18 [in Ukrainian].
108. Visty z ruskoho Tovar. Likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 12, 194 [in Ukrainian].
109. Visty z Ruskoho Tovarystva likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 6, 101 [in Ukrainian].
110. Visty z ruskoho Tovarystva likarskoho. (1913). *Zdorovlie*, 8, 125 [in Ukrainian].
111. W ważnej sprawie! 9. (1903). *Głos lekarzy*, 5, 10 [in Polish].
112. Walne zgromadzenie Tow. Samopocy lekarzy. (1903). *Głos lekarzy*, 10, 3–4 [in Polish].
113. XXI. Sekcyja medycyny publicznej (hygieny). (1900). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników Polskich*, 1, 15 [in Polish].
114. Zaszkilniak, L. (2000). Stosunki polsko-urkaińskie na przełomie XIX i XX wieku. Zarys problematyki. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 6, 34–47 [in Polish].
115. Zbirnyk sektsyi matematychno-pryrodopysno-likarskoi NTS. (1897–1913) (Vol. I–XVI). Lviv [in Ukrainian].

Vira TRACH

«HYGIENE IS A MEASURE OF CULTURE»: THE UKRAINIAN PROFESSIONAL COMMUNITY AND A HYGIENIC MOVEMENT IN LVIV IN THE EARLY 20TH CENTURY

The process of shaping and developing the public health sphere, as well as reforming all aspects of life due to the hygiene requirements, had changed the human lives of European societies during «the long 19th century». The hygienic movement also emerged in Lviv at the end of the 19th – early 20th century. The Lviv community of hygienists had mainly consisted of Polish professionals. Due to the common professional space, Ukrainians professionals, especially doctors, naturally started joining to hygienic movement in Galicia lately. The development of the Ukrainian and Polish national movements also provoked a «nationalization» of the public health sphere. Later, hygiene and public health issues were discussed in one of the sections at the «Prosvita» Congress, which held in Lviv in 1909. It meant that hygiene was being considered as one of the key factors for further development of Ukrainian society. During the next few years, Ukrainian protagonists of the hygiene movement gathered around the Ukrainian Medical Society. In addition, this Medical Society published a popular science periodical «Zdorovlie» («Health»), which was focused on sanitation and hygiene issues. The main goal of their work was to educate people and to spread the principles of the «hygienic lifestyle.» These hygienic ideas were spreading and combining with the national ideas, and vice-versa inasmuch as hygiene was being considered as a sign of «civilization»

and «culture.» The Ukrainian protagonists of hygiene, mostly doctors, had played the role of the «hygienists-popularizers.» Simultaneously they tried to represent Ukrainians in the imperial and provincial public health institutions and planed to create their own.

Keywords: hygiene, the «Prosvita» Congress, the Ukrainian Medical Society, a periodical «Zdorovlie».